

Kuè'è ndi'i ndó' tà Palu

Susana López
Selene Zárate
Martha Yocupicio.

Ñá ndàtavá sundu:
Eva Lobatón

RED MEXICANA
DE VIROLOGÍA

Kuè'è ndi'i ndó' tà Palu

Susana López
Selene Zárate
Martha Yocupicio

Ñá ndàtavá sundu:
Eva Lobatón

So'ó ká'àn ña: Amadeo Guadalupe Joaquina

© Pablo tiene Sarampión.

Susana López Charretón
Selene Zárate Guerra
Martha Yocupicio Monroy
Ilustraciones: Eva Lobatón

RED MEXICANA DE VIROLOGÍA

Ndási ndi'i ndayu tutu yó'o. Nì kuĩ koto ndaa ká'nu na tákúú ña, ni iin sutún ña kúmií ña, nì kuĩ sáyà'a na ña fixin tùtyi ña ndátu'ún xí'in nà yúvíí, ni ña yà'a ña yu'ú kaa, ná tu sakán kúni na, xí'na ndayu ná kàkàn na nùú nà nì xikuá'a ña (copyright).

Reservados todos los derechos. No se permite la reproducción total o parcial de esta obra, ni su incorporación a un sistema informático, ni su transmisión en cualquier forma o por cualquier medio (electrónico, mecánico, fotocopia, grabación u otros) sin autorización previa y por escrito de los autores del copyright.

Ve'e sákua'a na

Íyo và'a ún Sofia!

Íyo và'a va
yu Luis!

Ān xīni ndó, Nī kīixi tà Palu vitin

iTà kú'u
kuè'è ndi'i
kú tà Palu!

iKue'è ndi'!

iKue'è ndi'!

iKue'è ndi'iii!

Ùvi semana ndòo ra ve'e ra, àtyi ndi, tà
kú'u kú ra, íxàavi nî rà, ndó'o ra ka'ní,
kú'u xíní ra tan nî tyitú ikí_kuñu ra xĩ'in
ndĩ'i.

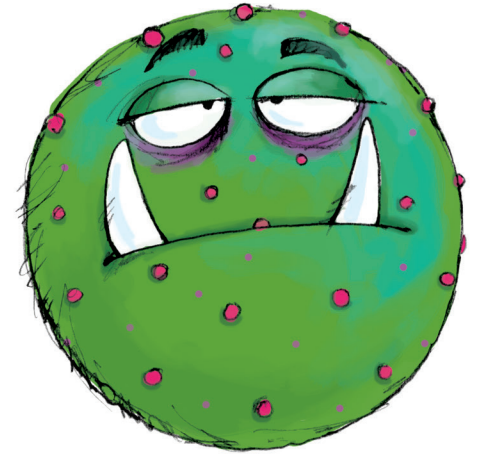

Ndée
kú kuè'è
ndì'i

Kuè'è ndì'i naní kuè'è ña túu xĩ'n iin
virus.

Virus
ña kuè'è
ndì'i

iiin ViRUS!
iiin ViRUS!

iiin ViRUUUS!

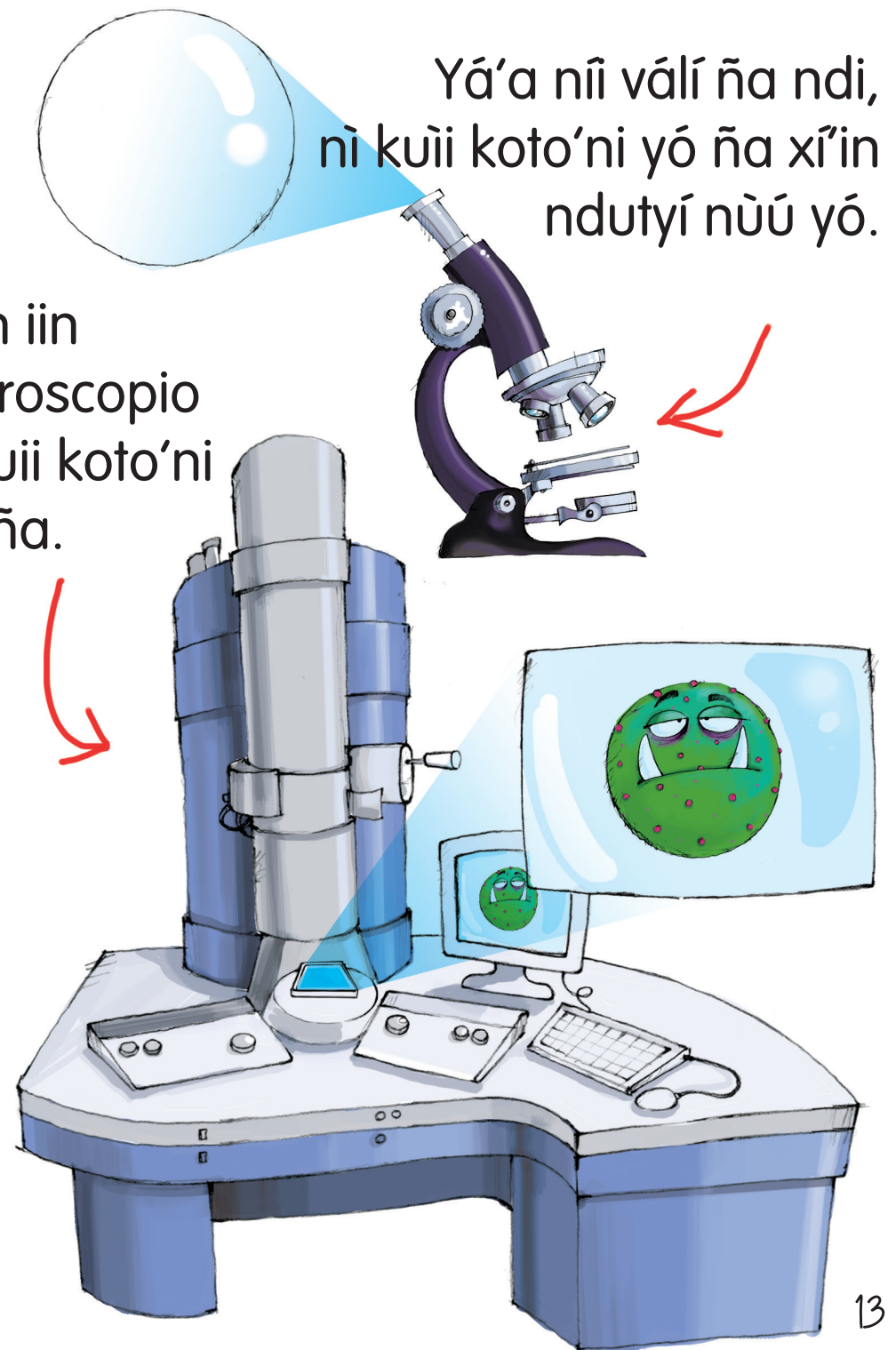
Ndée
kú iin
ViRUS

Virus naní iin microbio lulu ti, kuíi sáku'ú
ña yó ná nì kǐ'vi ña ikí_kuñu yó.

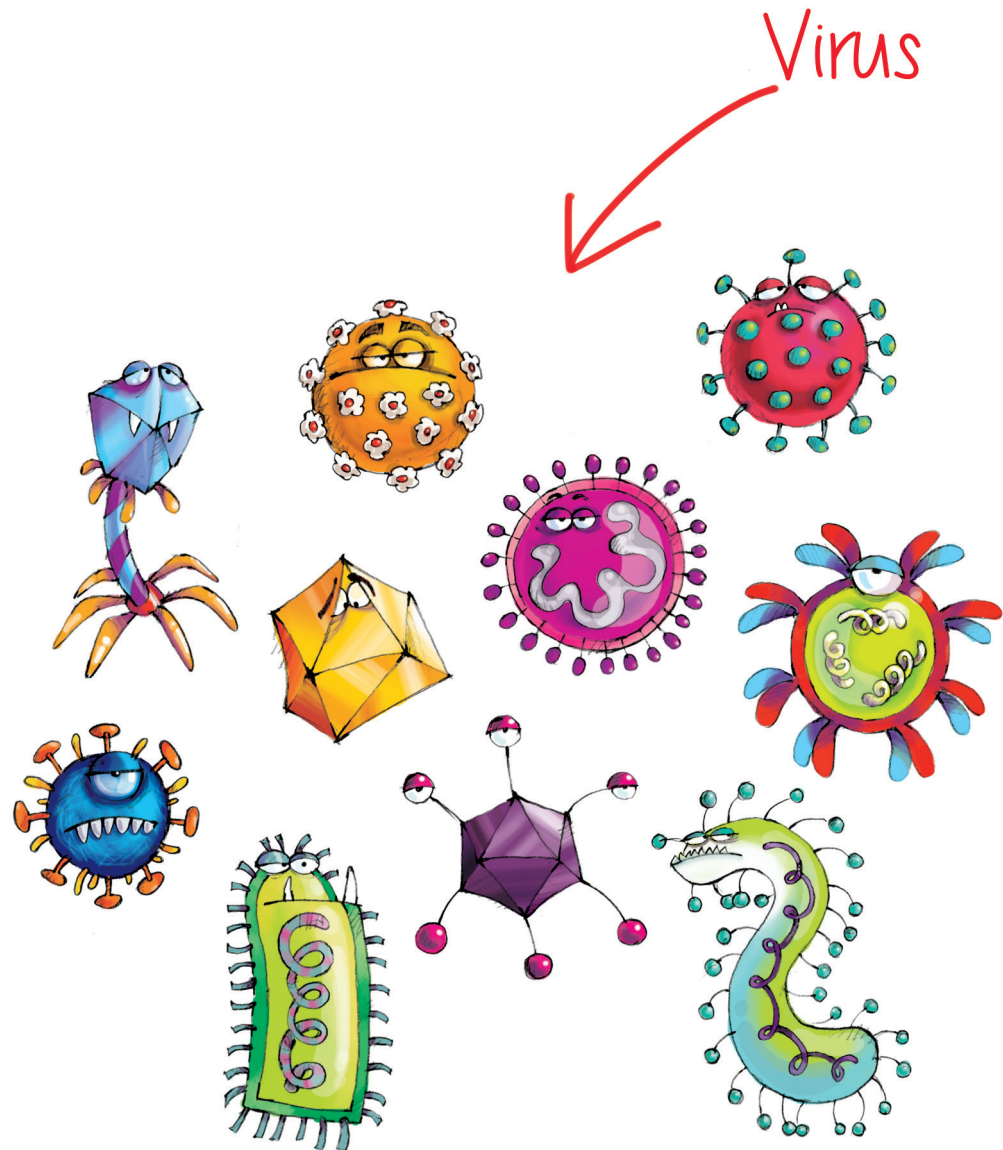

Xí'in iin
microscopio
ví kuíi koto'ni
na ña.

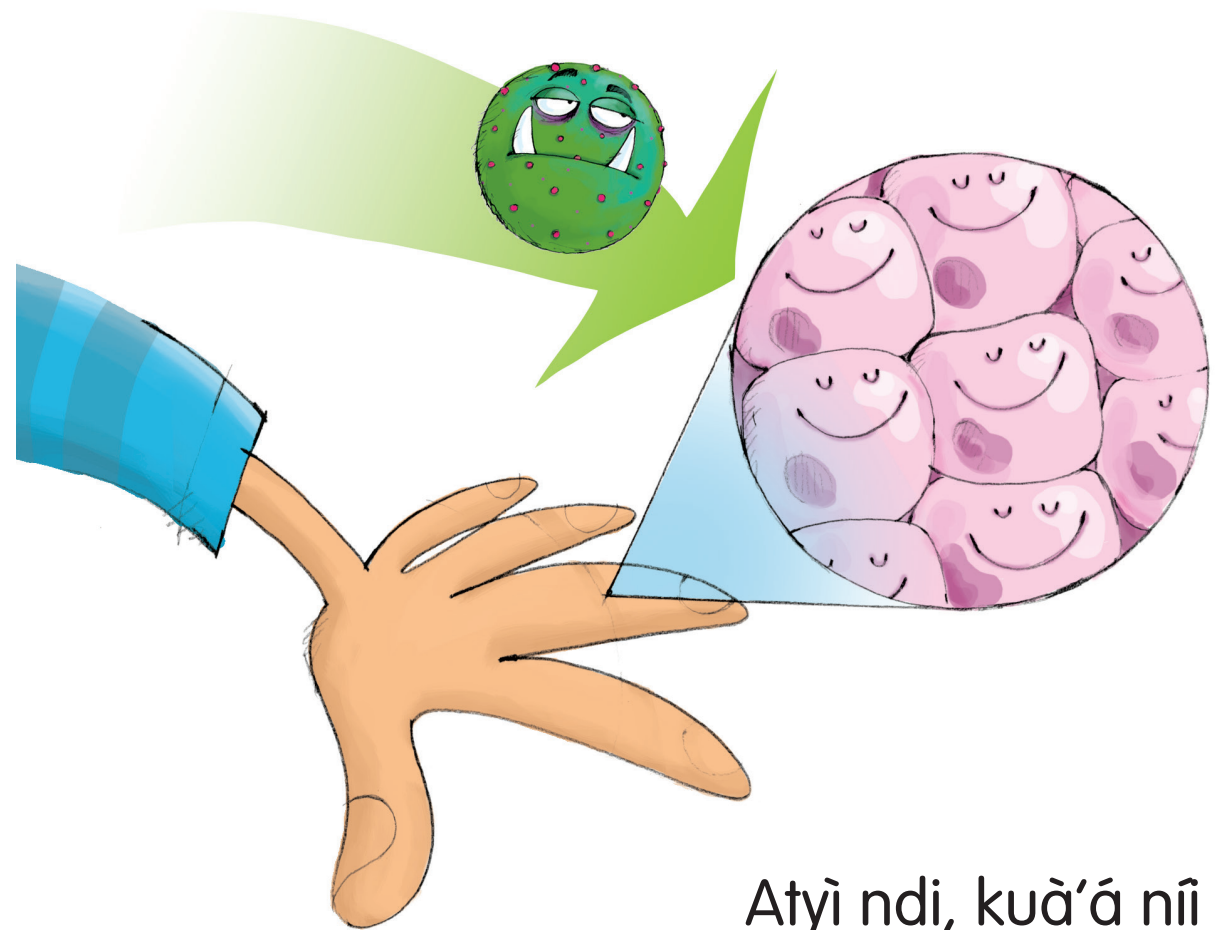
Microbios vālī nī kú ña virus xĩ'n ña
bacterias, káni kuè'è yó íxa ña ná ja
kuà'àn kivi ña ikí_kuñu yó.

Nátyu káni
kuè'è
yó íxa ña

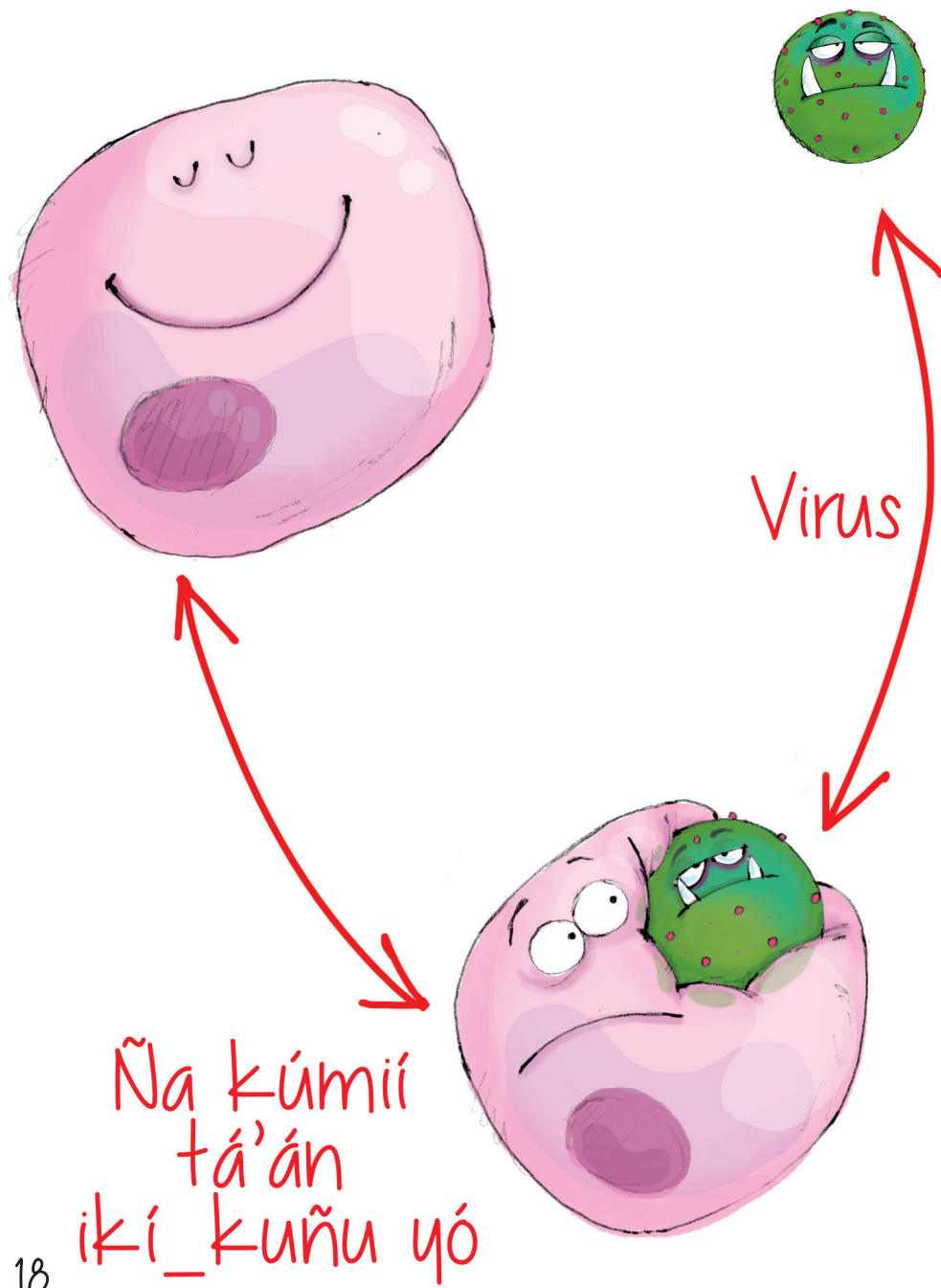

Ndúkuà'á kà iin virus, ná jà kándika
ñà fìxin ikí_kuñu yó.

Atyì ndi, kuà'á nĩ
ñà kúmií tá'án
ikí_kuñu yó.

Túu kuè'è xĩin ña kumiĩ
ikí_kuñu yó án koó tu ndi
tá'ndà ña,
ná jà ndúkuà'á
ñá naní virus.

Ná jà kúu sakán ndi,
sakán kú ña túu
kuè'è xĩin
miĩ yó.

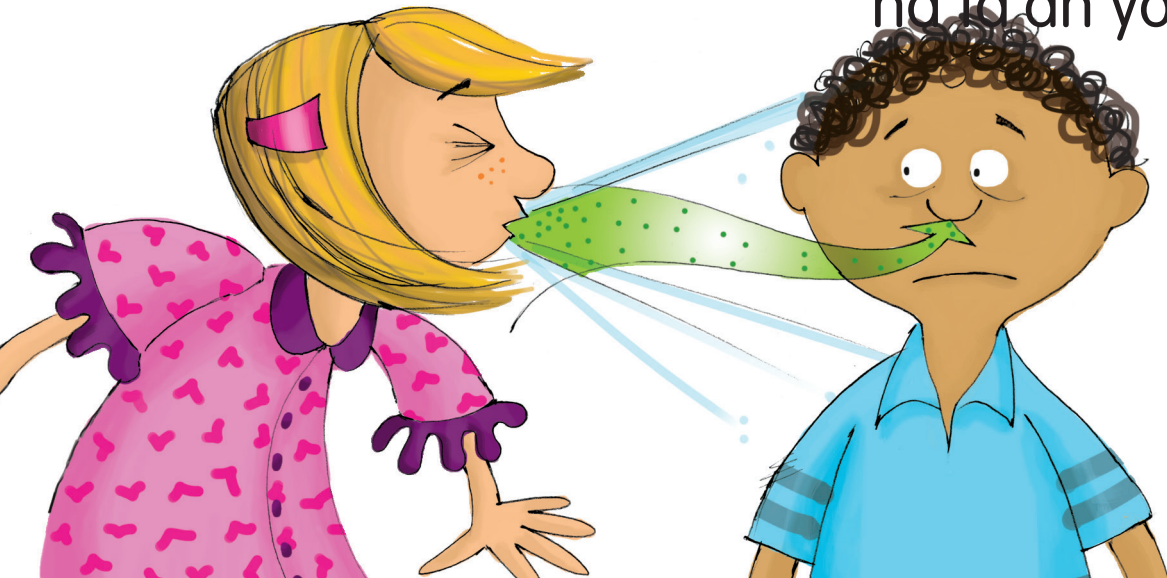
Sàa kú
xékun ña
kú VIRUS yó

Sàa kúu
kí'vi ña
ikí_kuñu
yó

Kui ndayà'a ña
virus ña iin nìvì
tan inga na
Yà kán kú
ña naní

KUÈKÙN

Ná jà káxaán yó,
sakán kú ña xékun ña
kú virus ña kuè'è ndíi
na tá'án yó.

Ná jà ása sikií yó...

án koó ndi, ná jà hora xíi yó takui xíin
iin vasu, án koó tun di, ná jà iin kátyì xíxi
yó xíin iin ná jà kú'u kuè'è yó'o.
Yavi ìxtín yó kuà'àn kivi ña tan yá'a ña
kuà'àn ña ndà sukún yó.

Án tu
sakán ndi...
ná ku'u
kondo yó

kuañu va, tan ndi, nì sùú ndisaá tyityi ví.
Kòó ña kondo'ó ví yó ná jà kùtátán yó

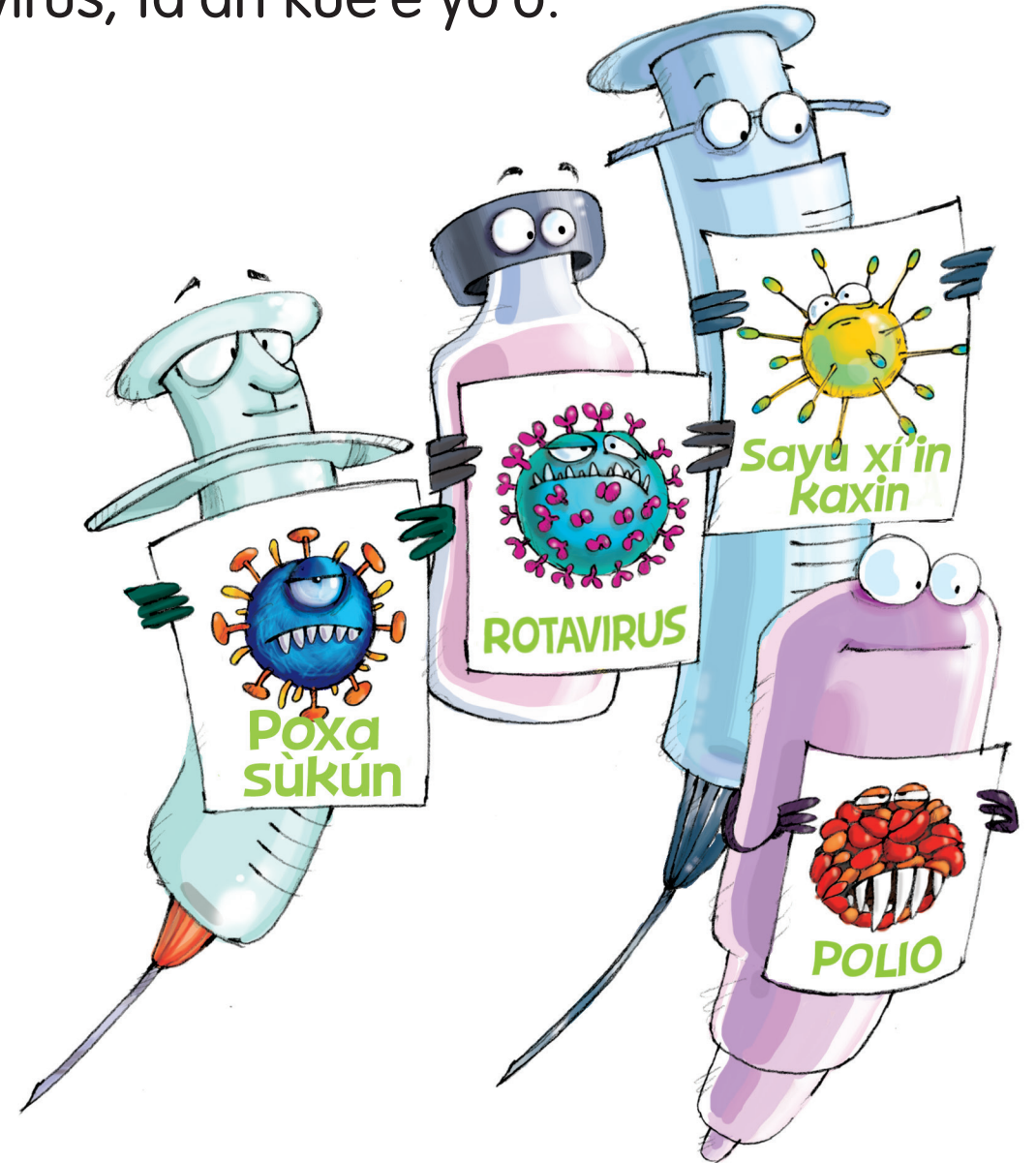

ikutátán!
ikutátáááán!
ikutátán!

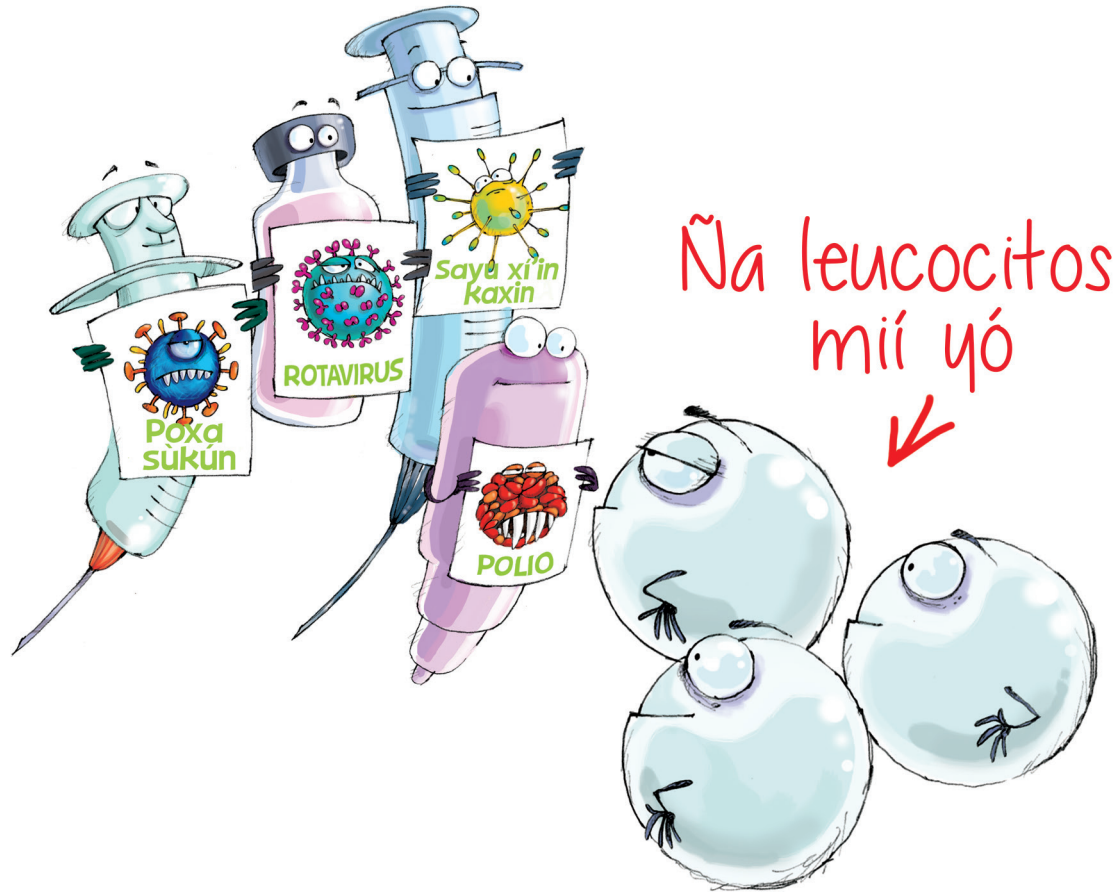

Ndée kú ña
kutátán
yó xí'in tiku

Ña kutátán yó xí'in tiku kú ña sánà'à ña
ikí_kuñu yó ña kani tá'an ña xí'in ña kúu
virus, tá'an kuè'è yó'o:

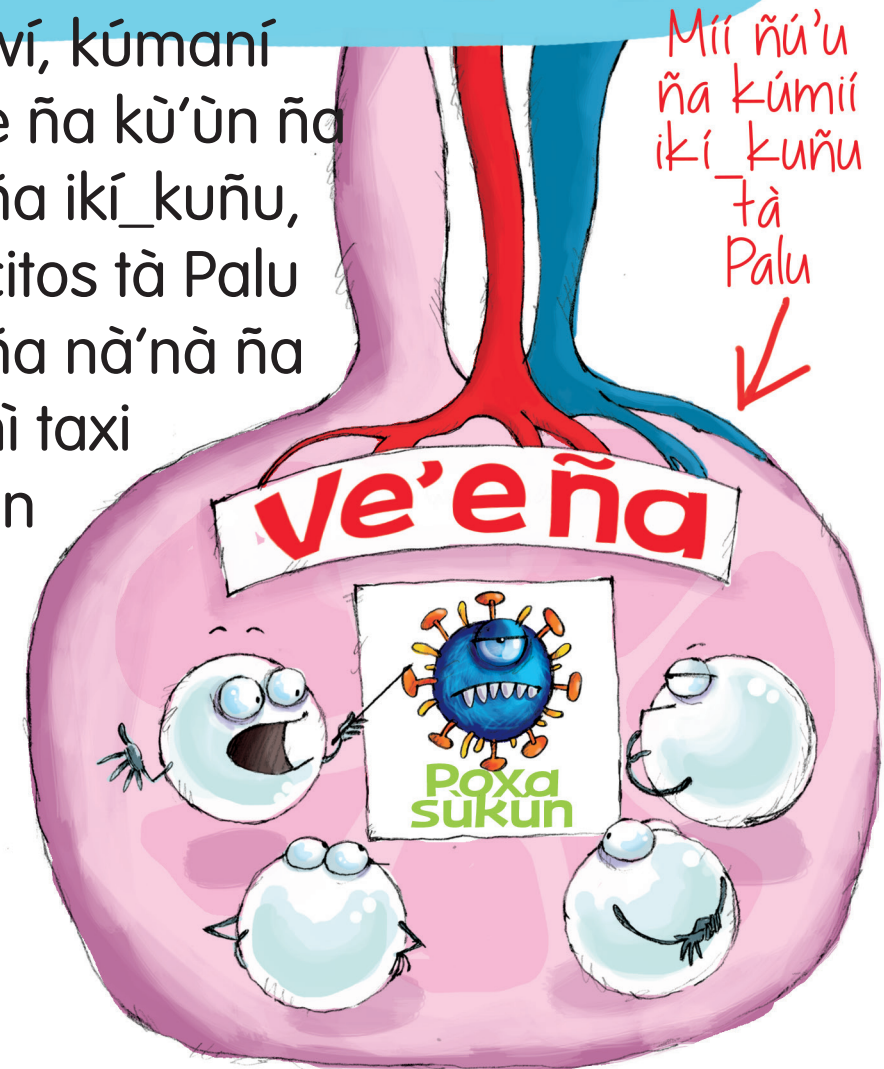
Ña kúmií ikí_kuñu yó kú ña tyindeé ña kuñu yó tan kòóndo'o yó kuè'è, ña kán kú ña naní leucocitos.

Ña naní leucocitos kú ña ndákuni ña tákúú nùú ña virus tan ndákasi ña ityi nùú ña, ña tan kuí ndukua'á ña tan tavá kuè'è ña xí'in yó.

Ndée kú tixin ikí_kuñu tà Palu

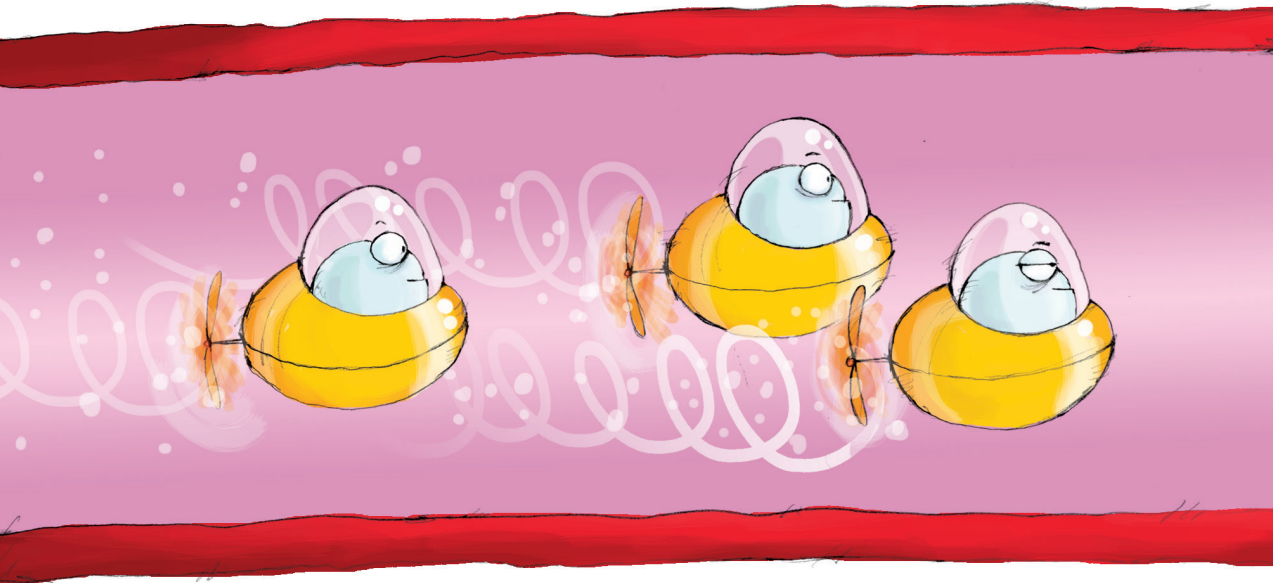
Ndisaá kivi, kúmaní kà ña kee ña kù'ùn ña ndake'é ña ikí_kuñu, ña leucocitos tà Palu ndake'é ña nà'nà ña virus ña nì taxi ña kutátán ra xí'in tiku.

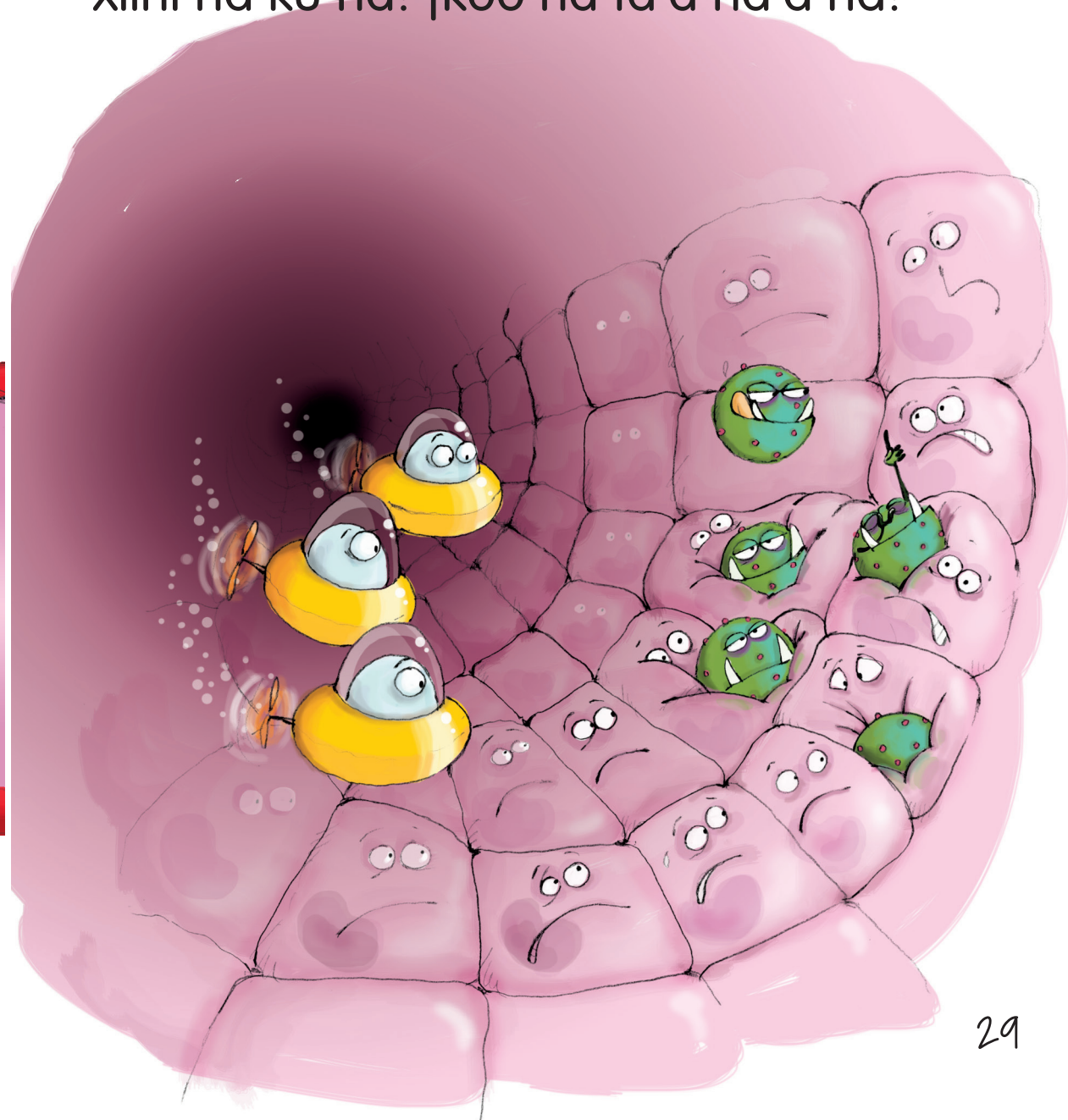
So'o kuii ndakuni ndó ña.

Nĩ kee ña leucocitos fìxin ve'e mĩ ñú'ũ
ña ikí_kuñu tà Palu tan nì ndatà'vi ña
kuà'àn ña ikí_kuñu tà Palu.

Ityí ndakuni tá'an ña xĩ'in virus ña kuè'è
ndĩ'i xáxií ña celulas, ÿtan ndi virus ña nì
xìini ña kú ña! ÿkòó ña tá'á ña'á ña!

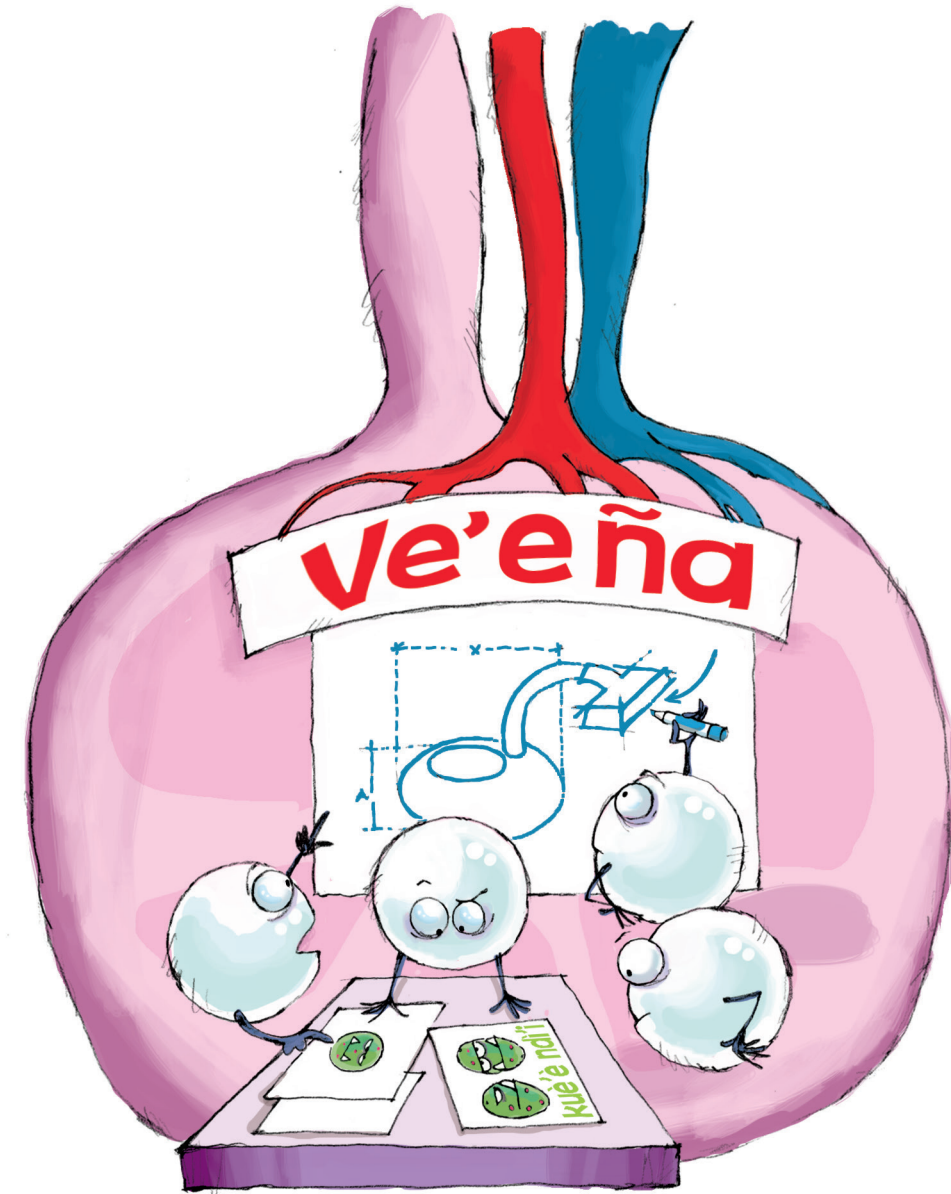

Tan sakán, nì kà'àn nà fìxin ve'e mĩ ñú'u
 ña ikí_kuñu tà Palu tan ndàkatu'un na
 sàa koo ndí'i xà'á ñà kuè'è yó'o.

Nani k.

Nduvà'a ini rà nà jà sàandi'i ñà tyindeé
 iki kuñu ra xí'in ñà kú kuè'è yó'o.

Níkaa ra ndaki'in ndeé ra, kuxi vâ'a ra
tan asa ndí'i ra ñà ká'àn nà sáatán
xí'in ra sakán ndi nduvâ'a ini rà.
Sakán tu, níkaa ra kundu'ú ra fixin ve'e
ra sakan ndi kuìi sákuekun ra kuè'è
kàa na inga nìvi.

¡Nì kàxan kaa ña hora kee na!

¡Riiiiiiiiing!

¡Kundatu ndó!
Ñà tyiñu kù'ùn xí'in ndó
ve'e ndó tan kixi jí'in ndó
itan ndi, níkaa ndó
ndakàtu'un ndó nà
yuvá sí'í ndó,
ndée kú
tàtan tiku ñà
kutátán na tan
ndáa kuè'è kú
ña nì jasi ña.

Ñá Sofía xĩin tà Luis
nì kee na xínu na kuànu'ú
na ve'e na, tan ñà nùu nì ìxa
na ndi, ndikun si'í na nì
ndakatu'un na.

Án jà
nì kutátán
ndu

jàve, jà nì kutátán va ndó!
 Nà yó'o kú tutu xà'á tàtan kúmií na.
 Nùú tutu yó'o kú ña nātisó nà sātātán
 kìvì tàtan tiku ña yāni na. Nùú ña yósoó
 ña sàa kuìyà na tan kuì yāni na tiku tan
 ndāa kuè'è kú ña
 kasi ña.

Kumií ndó tiku ña kuì kasi ndi'i
 sákú nùú kuè'è yó'o:

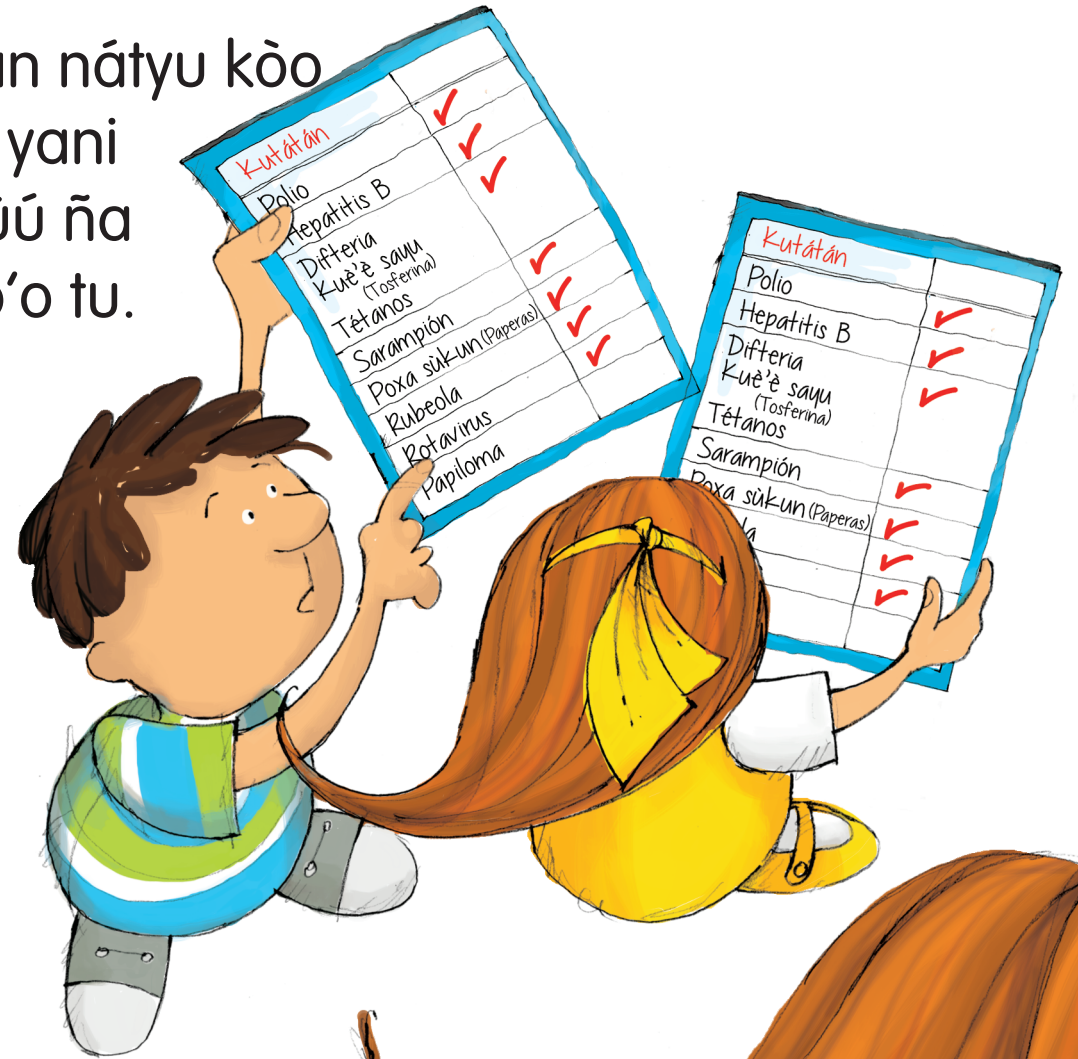
Kutátán	
Polio	✓
Hepatitis B	✓
Difteria	✓
Kuè'è sayu (Tosferina)	
Tétanos	✓
Sarampión	✓
Poxa sük-un (Paperas)	✓
Rubeola	✓
Rotavirus	✓
Papiloma	

Kāni'i tàtan
 ndi ndà uvi
 uni tyityi
 yāni ña ndó'ò tan sakān ndi
 kotyun ña xīn kuè'è.

Kòotyun và'a vi kuè'è kani ña ndó'ò
tá'an ñà nì ndo'ò tà Palu atyi ndi'na ja
kùtátan kú ndó xí'in kuè'è ndi'i.

Tan nátyu kòo
ní yani
nùú ña
yó'o tu.

Atyi ndi
tàa'an xà
kuìyà ndó
tan yàni ndó ña.

Inga kivi, ni ndakuà'a ña Sofia xí'in Tà
Luis tyiñu nda'á ña sana'a, tan ni kàtyi
ña xí'in na:

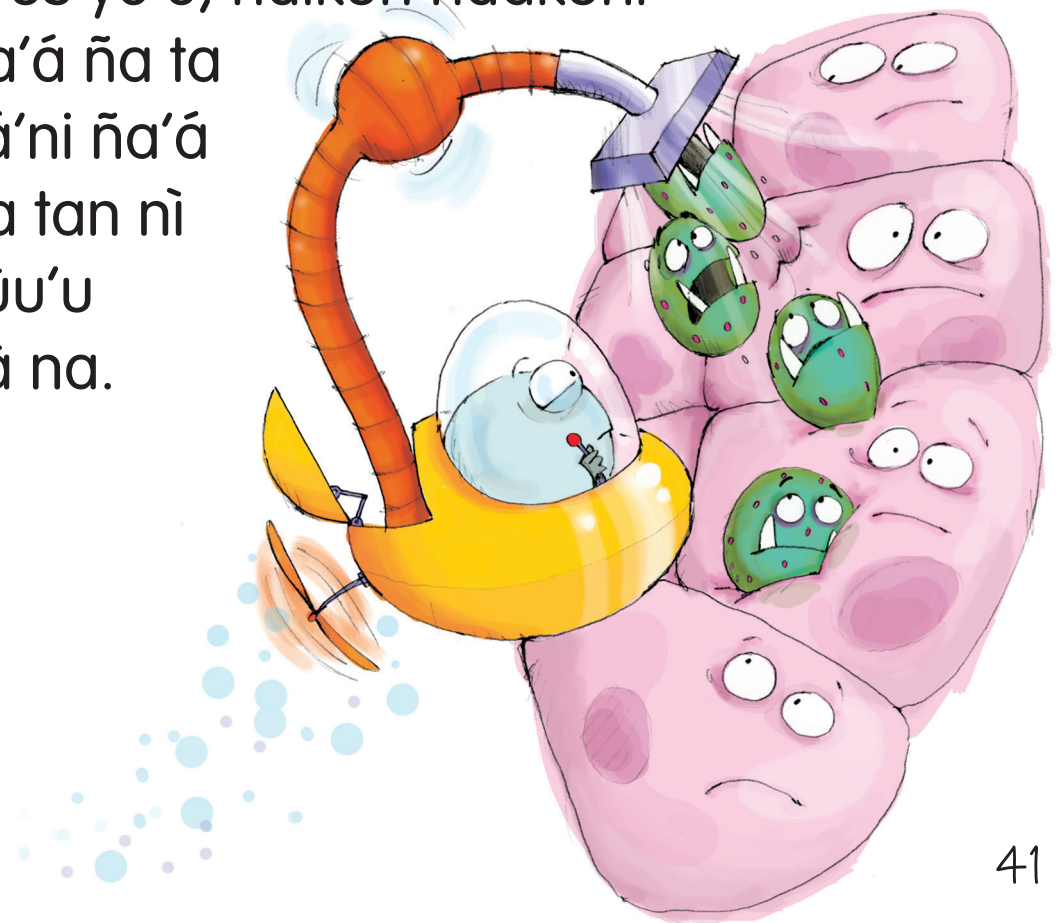
Ndó'ò ndi ja ni kutátan
ndi'i ndó xí'in
kuè'è yó'o.

Tan, ndée
kú ña kú fixin iki
kuñu ndó.

Ndée kú ña kú fixin iki kuñu Tà Luis xí'in Ña Sofia

Tà Luis xí'in Ña Sofia ja ni kutátan
na xí'in kuè'è ndi'i, yakán ndi, na ja
ndakuni ña tyindeé iki kuñu ña
virus yó'o, ndikun ndákuni
ña'á ña ta
xá'ni ña'á
ña tan ni
kùu'u
kà na.

Tan,
ndù'ù ndi,
án nì kùu'ù
Kà ndu.

Íyo kuà'á nĩ kà nùú kuè'è ña tàa'an
ndakuni na xíni túni tatán xĩin. tá'an ñà
naní zika, chikungunya án kòo ña naní
SIDA, tan ndi, kuii nandukú yó sàa
koo tan nì
kìixa ña.

¡Ná xikuá'a yó iin tutu mĩ kà'àn ña
sàa asa yó tan nì kàani kuè'è yó!

Kondaa xumii ún tan
kuèekun kuè'è yó'ò

Ndakata ún da'á ún, ná ja hora kuxi ún,
ná ja nì nandiko ún nì xà'àn ún mañu,
ná ja nì nandiko ún nì xà'àn ún tatá ún.

Nì tii'vi ún tikasi ni ña ndùú vixì.

Ndakasi ún qu'ú ún xí'in kòndò nda'á
ún ná ja kúni kàxan ún.

Ndakata vǎ'a ún ña kaxí ún.

Mii iyo tikuiin ndi, ndakasi vǎ'a ún mii
kùsùn ún

Ná kani kuè'è yó'ò ndi, ve'e kundú ún
tan ndà nduvǎ'a ini ún atyi di, yòo
sákuekun ún kuè'è ná yuvi.

Ni yà'a ùvì semana tan jì nandikó va
Tà Palu nùú mĩ sákua'a ra!. Luu kuleke
va ra, íyo pò'li nda'á va ra nì ìxa kuè'è
nì ndo'o ra, tan ndi, kúsií ini va ra ña nì
ndaketá'an tuku ra xĩ'in Tà Luis xĩ'in Ñá
Sofía.

Kiví nì xini ra ña tutu nì xikuá'a nà tá'an
ra, nì kàtyi ra:
jXikuá'a tu yù'ù indaa va ña!

Tan tà Palu ñà kusií ini ndi, vaa ni
xikuá'a ra iin
tutu, iin
manta

ká'nu
nì xikuá'a
ra!

Muvá yó, si'í yó, koto nàa
ndóso ndó sátatán
ndó ndù'ù.

¡Tan sákuu ndu
kátyi ndu ndi,
tù'un ña
ká'an ndó
kú ña
kúndaya'vi
xí'in tákúú ndu!

Yoo kú na nì xìkuá'a tutu yó'o:

Susana López

Ñá yó'o kú ñá sátyiñu fixin ve'e mĩ sákua'a na kuè'è ña ndika fixin ña Instituto de Biotecnología tan sákua'a ñá ña nani rotavirus ña xíkua'a kuè'è kée nà vǎlí, atyi ndi, kúni ñá nandukú kà ñá sàa koo tan yàani kà kuè'è yó'o nà vǎlí. Sátyiñu ña microscopio xĩ'in kaa ndĩtyi kà xĩ'in ñá tan ndandukú kà ñá sàa koo tan kuĩina kà kuè'è yó'o.

Martha Yocupicio

Xĩ'in kaa ndĩtyi sátyiñu ñá, xĩ'in ña microscopio ndĩtyi kà. Tyiñu íxa ñá ndi, nándukú ñá sàa kú ña kuà'àn kǐ'vi ña virus iki kuñu yó tan tavá ña kuè'è tan ndée kú ña tyíndeé iki kuñu yó ña kánitá'an xĩ'in ña. Kǐ'vi núná ñá ndi, kǎ'vi ñá novela ña kǎ'an xǎ'a na ndáa tyiñu sàa tánani na tundini.

Selene Zárate

Ñá yó'o kú ñá xíni túni íyo fixin Ñuu Kó'yo, sátyiñu ñá sàa kú xǎ'nu ña virus tan xínu ña kuà'àn ña iki kuñu tan távǎ ña kuè'è xĩ'in na yuví, Sákua'a tu ñá ñá sàa koo tan kasi yó ña yó'o. Si'í ùvì nà vǎlí kú ñá Selene yó'o, kǐ'vi núná ñá, ndaa ñá sè'e ñá tan kǎ'àn ñá xĩ'in na vǎlí sàa káa ña yuví.

Eva Lobatón

Kuìyà kumí tuvi xǎ'un xiko xĩ'in ùvì xiko xǎ'un kùmí (1959) nì kàku ñá ña fixin Ñuu Kó'yo. Íyo iin xátun kǎ'nu mĩ ñú'u taku xĩ'in ñá tan inga iin computadora. Xĩ'in ña yó'o kǎ'yú ñá tan ndaká'yú ñá nùú tutu sákua'a nà vǎlí. Túu mĩ ñá ndi xĩ'in ña yó'o kuui ndatú'un kà ñá xĩ'in na yuví. Kǐ'vi vǎa sátyiñu ñá ndi, xǐto nde'e tí ñá sakuu nùú ñá'a.

Ndée kú ñà Red Mexicana de Virología

Tixin ña Red Mexicana de Virología yó'o, ñú'u kuà'á nà xíni túni, nà ndáke'é tyiñu, nà sánà'à, xí'in nà sákua'a ve'e ná'nu, ñú'u na sákua'a na ña naní virus, sàa kú távã kuè'è ña xí'in yó tan sàa koo ña sándí'i yó xà'á ña. Inga tyiñu ña íxa ña yó'o ndi, tyíndeé ña nà sákua'a ná kutù'va kà nà tan tyindeé na tan kasi na kuè'è ña kánanu xí'in ña virus yó'o. Ná nandukú kà nà sàa koo asa tyiñu ña kaa ndítyi xí'in na tan kasi na ña, sakan tu sándayà'a na ña sàa koo kasi na kuè'è yó'o nùú inga nà yuví, ndakuni nà ndée kú ña virus yó'o tan tàava kuè'è kà ña xí'in na yuví. Tu mii ndu ndi, tákúú ña yó'o kuui tyindeé ña ñuu yó tan ndà'vã an ndí'i xà'á kuè'è ña xúkún xí'in virus yó'o.

Ñà Consejo Nacional de Ciencia y Tecnología (CONACyT) kú ña tyíndeé ña red yó'o xí'in xù'un . Ná Matha, Selene xí'in Susana kú nà kúnuú xí'in ña yó'o. Ná naní Eva kú ña tyindeé ña tan kua'an tutu yó'o. kúni nà ndi, ndakuà'a na ityí nùú nà vǎlí, nà yuvá síí xí'in nà sánà'à ña ndáya'vi ña ká'àn tutu yó'o xà'á ña kasi yó kuè'è vǎ'a xékun.

Ná kúni kà ndó kúni ndó xà'á ña tyiñu íxa ndu nà ñú'u fixin ña tí'vi yó'o ndi, kuui kí'vi ndó fixin tùtyi ña íyo ityí nìnnù yó'o:

www.redvirologia.org

Kundikun ndó ndù'ù fixin ña Facebook xí'in Twitter, tan koto'ni ndó ña ytiñu íxa ndu fixin ña canal YouTube.

/redmexvirología

@RedMex Virologia

Red Mexicana de Virología

Muvá yó, si'í yó, koto nàa
 ndóso ndó sátatán
 ndó ndù'ù.

Tà kú'u kú Palu, Kuè'è ndí'i
 ndó'o ra. Kuìi kù'ùn ra fìxin ve'e
 ká'vi na ni kuìi keta ra kù'ùn ra
 kusíkií ra, ndà nã jà nduvà'a ini ra.
 Ndee kú iin virus, sàa kú xékun
 ña, tan nátyu ndáya'vi ña tatán
 kútatán na.

RED MEXICANA
 DE VIROLOGÍA